

A gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségessége

Dr. Joób Márk PhD¹, óraadó
NYME BPK, KTK

Absztrakt

Tévesek azok a mindmáig meghatározó közgazdaságtudományi koncepciók, amelyek (1) a gazdaság és az erkölcs spontán harmóniájából vagy (2) a gazdaság és az erkölcs egymással szembeni neutralitásából indulnak ki vagy azt feltételezik, hogy (3) erkölcsi normák a gazdaság területén való alkalmazása gyakorlati-pragmatikus okokból kivitelezhetetlen. Az első (1) típusú koncepciókat, amelyek szerint a gazdasági szereplők önérdekű haszonmaximalizáló magatartása automatikusan a közjó szolgálatában áll, elméleti szinten a játékelmélet potyautas-dilemmája és empirikus szinten a közjavak pusztulásának egyre akutabb jelensége cáfolja. A második (2) típusú koncepciókat, amelyek a gazdaságra önálló logikával rendelkező, autonóm rendszerként tekintenek, a racionalitás dogmatikus redukciójának és a szociális veszteségek ignorálásának jogos vádjá illeti. A harmadik (3) típusú koncepciók a vállalatok és egész nemzetgazdaságok közötti versenyhelyzetre hivatkozva a gazdaság szolgálatába kívánják állítani az etikát és így vagy a gazdasági fatalizmusnak vagy az eszköz-cél-viszony felcserélésének hibájába esnek.

A gazdaságnak a társadalomban betöltendő szerepét a felsorolt koncepciókkal szemben etikai alapon lehet csak ésszerűen meghatározni és az össztársadalmi etikai diszkurzusban megszabott erkölcsi normákat jogrendbe átültetve mind nemzeti, mind nemzetek feletti szinten kikényszeríthetővé kell tenni.

kulcsszavak: üzleti etika, fenntartható fejlődés, haszonelv, versenyelv, közjó

Abstract

All concepts of economics must be regarded as inadequate that presuppose (1) the spontaneous harmony between economy and morality or (2) the neutrality of economy towards morality or assert that (3) the application of moral norms in the field of economy is impossible out of practical-pragmatic reasons. The first (1) kind of concepts, according to which the egocentric profit maximizing behaviour of economic actors automatically serves the common good, are refuted on the theoretical level by the stowaway dilemma of the game theory and on the empirical level by the phenomenon of the decay of common goods. The second (2) kind of concepts, that consider economy as a highly autonomous system with an independent logic, must be accused of a dogmatic reduction of rationality and the ignorance of the social costs of present business. The third (3) kind of concepts assume by referring to the competition between companies and whole national economies that ethics serves economy and hereby fall into the failure of economic fatalism or the inversion of the relation between means and aim.

In contrast to these concepts, the role of economy within society may only be defined rationally on ethical grounds and the moral norms assessed in social discourse must be translated into law and must be enforced on the national and supranational level.

¹ mark@joob.org

key words: economic ethics, sustainable development, profit, competition, the common good

Bevezetés

A 2008-tól a világon végigsöprő pénzügyi-gazdasági válság a közgazdaságtan fővonalának súlyos hiányosságaira is rávilágít. Így például Paul Krugman, Nobel-díjas közgazdász a válság fényében megállapítja, hogy az elmúlt harminc év makrogazdaságtanának nagy része legjobb esetben haszontalan, legrosszabb esetben káros volt, mert téves, a racionalitás szerepét eltúlzó emberképre épült és matematika-mániával párosult.² Ebbe az irányba mutat az a számos német közgazdászprofesszor által aláírt, 2009 áprilisában közzétett felhívás is, amely a jelenleg meghatározó közgazdaságtannak felrója, hogy elrugaszkodott a valóságtól, mert a számszerűsíthetőség felől határozza meg azt.³

A pénzügyi-gazdasági válság azonban a közgazdaságtan fővonalának egy ennél alapvetőbb hiányosságára is felhívja a figyelmet: arra, hogy nem etikai alapon határozza meg a gazdaság és a társadalom viszonyát. Az etikai normákra való reflektálás hiánya a közgazdaságtanban és – ebből adódóan – kulcsfontosságú morális⁴ keretfeltételeket hiánya a (globális) gazdasági rendszer működtetésénél ráadásul nemcsak recessziós válságokat idéz elő egyes gazdasági szereplők felelőtlensége miatt, hanem az emberi élet és a gazdálkodás alapját, az ökoszisztéma működőképességét veszélyezteti a bioszféra egyre gyorsuló felélése által. Mint univerzális tudomány, amely az összes releváns szempontot figyelembe véve – semmit sem kizárva externalitásként – tárgyalja az emberi cselekvés helyességének kérdését, egyedül az etika képes ésszerűen kijelölni a gazdálkodás helyes módját, amelynek elsődleges kritériumaként az emberközpontság kínálkozik. Az etika (és egyszerre természetesen a morál) primátusát kívánom tehát tételezni, érveket felsorakoztatva a közgazdaságtan mindaddig meglehetősen kritikátlanul elfogadott dogmái felülvizsgálatának és fundamentális etikai elvek szerint történő újrafogalmazásának szükségessége mellett.

Cikkemben három, a közgazdaságtan fővonalát meghatározó tézis cáfolatát szeretném prezentálni. Mind a három tézis tagadja, hogy a napjaink (globális) gazdasági rendszerét megalapozó, hosszú ideje érvényben lévő dogmákat etikai szemszögből kritika tárgyává kell, illetve lehet tenni. Ezzel kapcsolatban az első tézis arra hivatkozik, hogy a gazdaság és a morál viszonya automatikusan harmonikus, a második tézis arra, hogy ez a viszony neutrális, és a harmadik tézis arra, hogy ez a viszony csak instrumentális lehet. A továbbiakban tehát azt szeretném kifejteni, hogy egyrészt a gazdaság és a morál közötti viszony igencsak problematikus és ezért szükség van etikai reflexióra ahhoz, hogy ésszerűen határozzuk meg a gazdaságnak a társadalomban betöltendő szerepét, és hogy másrészt az etikai reflexió útján feltárt alapelvekre épülő, globálisan érvényesíthető jogi szabályrendszerre van szükség ahhoz, hogy emberséges keretek közé szorítsuk a gazdaság működését mind nemzeti, mind nemzetközi szinten.

1. A harmónia-tézis

A harmónia-tézis meglehetősen meghökkentő, ám közgazdaságtudományi berkekben mindmáig meghatározó szerepet játszó állítása szerint a gazdaság és a morál között automatikusan

² Lásd: Paul Krugman [2009]: „The Return of Depression Economics Part 3: The night they reread Minsky”, beszéd a London School of Economics-on 2009. június 10-én, videóként megtekinthető: <http://www2.lse.ac.uk/PublicEvents/events/2009/20090311t2003z001.aspx>

³ Lásd: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 2009.05.05.

⁴ Az idevágó magyar irodalomban uralkodó fogalmi zűrzavar miatt fontos tisztázni, hogy: etika = erkölctan, az erkölccsel foglalkozó tudomány; etikus = valamely etikai elvnek, normának megfelelő; morál = erkölcs; morális = erkölcsi, az erkölcs területéhez tartozó.

harmonikus viszony jön létre, amennyiben engedjük szabadon érvényesülni a piac verseny- és haszonelvűségét. Mivel a piacnak ezek az alapelvei – így hangzik a harmónia-tézis megalapozása – eleve a erkölcsi jót szolgálják, morális szemszögből nincs szükség ezek felülvizsgálatára, korrekciójára. A harmónia-tézis tehát alapvetően elismeri, hogy a gazdasági folyamatokat az erkölcs felől kell megítélni, egyúttal azonban azt feltételezi, hogy a gazdaság piacelvű működtetése erkölcsi parancs, mert így valósítható meg leginkább a közjó és egyben az egyes emberek java, és éppen ezért nincsen szükség további morális vizsgálódásra, gazdasági etikára.

Általában Adam Smith-t tekintik a harmónia-tézis megalapozójának. Smith 1776-ban megjelent, *The Wealth of Nations* című művében a közjót illetve a közérdeket makroökonómiai szinten definiálja, amikor – mai kifejezéssel élve – a GDP-vel azonosítja, és kifejti, hogy a közjó megvalósulása az individuális nyereségvágy nem szándékos eredménye.⁵ Smith a „láthatatlan kéz“ metaforájával írja le azt a gondolatot, hogy Isten úgy rendezte be a világot és úgy koordinálja az emberek cselekedeteit, hogy az egyéni önérdékű haszonnövelés minden egyes ember lehető legnagyobb boldogságához és az emberi faj fennmaradásához vezet, tehát a nem erkölcsi szempontok által vezérelt viselkedés is végül a morális jót szolgálja. Ekképpen a „láthatatlan kéz“ metaforája Smith-nél az isteni gondviselésbe vetett hitet tükrözi és még nem a piacelv abszolúttá tételét jelenti, nem valamiféle lélektelen ökonomizmust hirdet – ezt húzza alá az a körülmény is, hogy Smith közgazdaságtudományi koncepcióját etikai és államelméleti kontextusba ágyazza be és hangsúlyozza, hogy a piacelv szerint működő gazdaság csak egy demokratikus jogállam keretein belül, csak megfelelő politikai ellenőrzés alatt képes a közjót szolgálni. Smith a gazdasági és a politikai szféra különválasztását szorgalmazza annak érdekében, hogy ne lehessen egyéni üzleti célok érdekében instrumentalizálni az államot és az állam a közbiztonságról való gondoskodáson túl nem rentábilis, de a közösség számára hasznos közintézményeket is fenntartson, például biztosítsa a közoktatást. Összefoglalva megállapítható, hogy Smith, noha egyértelműen morális keretek közé akarta szorítani a piac működését, a „láthatatlan kéz“ koncepciójával okot adott arra az egyoldalú értelmezésre, miszerint minden egyén szabadon követheti nyereségvágyát, mert automatikusan harmónia alakul ki a gazdasági haszonnövelés és a morális jó között.

Ezért nem meglepő, hogy kétszáz évvel később, miután az isteni gondviselésbe vetett hit már régen szertefoszlott a közgazdaságtan területén, Milton Friedman, Nobel-díjas közgazdász a következőképpen fogalmaz: „The social responsibility of business is to increase its profits.“ (Friedman 1970) Friedman sem tagadja tehát a gazdaság szociális felelősségét, de ezt a súlyos erkölcsi kérdést érvek és tények körütekintő tárgyalása, vagyis etikai reflexió nélkül válaszolja meg azáltal, hogy egyszerűen dogmaként kijelenti, hogy a haszon-maximalizálás egyenlő a felelős, morálisan helyes magatartással.

Napjainkban is ezt a szemléletet tükrözik multinacionális cégeknek a társadalmi felelősségvállalással, az ún. *corporate responsibility*-vel kapcsolatos nyilatkozatai, amelyekben az adott vállalat sikeres és nyereséges működtetését tekintik nemcsak gazdasági célnak, de egyben elsődleges erkölcsi feladatnak is, a vállalat sikerét az egész társadalom sikereként beállítva.⁶ Az ilyen nyilatkozatok implicit módon azt a kritikus gondolkodóknak

⁵ Smith közgazdaságtudományi elméletének tárgyalásánál az eredeti szövegen túl Francis Cheneval kitűnő elemzésére támaszkodom, lásd: Cheneval [2004].

⁶ A svájci székhelyű Credit Suisse Group-nak, egy globálisan működő pénzügyintézetnek a felelősségvállalásról készített beszámolójában például a következő olvasható: „Our greatest responsibility is to ensure that we manage our company successfully, for the benefit of our clients, shareholders, employees and society as a whole. Competence, diligence and responsible action are the foundations of successful business, especially in such challenging times.“ Credit Suisse [2009]: Corporate Citizenship Report 2008, 8.o.

A német Daimler konszern pedig így fogalmaz: „Daimler ist überzeugt, dass soziale Verantwortung ein wichtiger Faktor für den langfristigen Erfolg des Unternehmens ist. Sie ist zugleich Ergebnis und Bedingung

címzett figyelmeztetést is tartalmazzák, hogy a vállalat profit-maximalizálásának a megkérdőjelezése egyben a társadalom javának a megkérdőjelezését jelentené, és a társadalom javát ugyebár minden jó szándékú embernek szolgálnia kell.

A harmónia-tézis szerint tehát a piacgazdaság verseny- és haszonelvé erkölcsi szempontból eleve legitim, sőt ezeknek az elveknek mindenféle torzító külső beavatkozástól mentes érvényesülése biztosíthatja egyedül a gazdaság morálisan helyes működését. A harmónia-tézis nyújtja az ökonomizmusnak, vagyis a piacelv abszolúttá nyilvánításának, minden más szempont a piacelvnek való alárendelésének a legerősebb megalapozását és így a neoliberais, pontosabban: libertariánus államelméletben is központi szerepet játszik, amikor arról van szó, hogy az állam beavatkozása a gazdasági folyamatokba szűnjék meg és szerepe a közbiztonság fenntartására korlátozódjék – ez az ún. éjjeliőr-állam doktrínája.⁷

1.1. A társadalmi koordináció problémája

A harmónia-tézis számos komoly problémával küzd. Ezen a helyen az egyén szemszögéből nézve haszon-maximalizáló cselekedetek koordinációjának problémájával szeretnék foglalkozni, meglehetősen absztrakt síkon cáfolva a harmónia-tézis helyességét. A közgazdaságtan Adam Smith óta az egyéni hasznot racionálisan maximalizáló magatartást nem csupán deskriptív, az emberek tényleges viselkedését leíró értelemben tekinti helyénvalónak, hanem preszkriptív, a helyes viselkedést előíró értelemben is: a gazdasági szereplőknek az az erkölcsi feladatuk, hogy így cselekedjenek. A játékelméletben alkalmazott formalizálás segítségével különösen tisztán kimutatható, hogy ez a közgazdaságtan által előírt, individuális szintű racionálisan haszonnövelő magatartás több személy interakciója során nem a kívánt eredményt produkálja.

A játékelmélet olyan helyzetek koordinációs problémájával foglalkozik, amelyekben a szereplők egyrészt érdekeltek az együttműködésben, másrészt azonban egymástól eltérő érdekeik vannak, ami döntéseméleti dilemmákhoz vezet.⁸ A játékelmélet legismertebb dilemmája az ún. fogoly-dilemma, amelynek egyik altípusával, a potyautas-dilemmával szeretném a harmónia-tézis elméleti cáfolatát illusztrálni, egy kétszereplős interakciós helyzeten modellezve a társadalmi koordináció problémáját. A két szereplő X és Y a között a két cselekvési lehetőség között választhat, amelyek a gazdasági versenyhelyzetben, de alapvetően minden emberi kapcsolat terén kínálkoznak: a kooperáció és a dezertálás, vagyis az együttműködés megszüntetése között. X és Y ilyen feltételek mellett négy különböző interakciót hajthatnak végre, amelyek különböző eredményekkel járnak a két szereplőre nézve. A játékelmélet logikai elemzés útján a potyautas-dilemmát az 1. ábrán látható mátrixban fejezi ki (k = kooperálás, d = dezertálás).

		Y	
		k	d
X	k	X = 3 / Y = 3	X = 1 / Y = 4
	d	X = 4 / Y = 1	X = 2 / Y = 2

1. ábra: A potyautas-dilemma mátrixa

einer wertorientierten und nachhaltig profitablen Unternehmensführung.“ Daimler [2007]: Verhaltensrichtlinie, 6.o.

⁷ A libertariánus államelmélet alapjaihoz lásd: Joób [2008], 175-196.

⁸ A játékelmélettel kapcsolatban Homann és Lütge [2005], valamint Tóth [2003] voltak segítségemre.

A mátrixban szereplő számok, a szereplők eredményei nem tetszőlegesek, hanem olyan valós helyzeteknek felelnek meg, amelyek potyautas-dilemmaként írhatók le, például az a döntési szituáció, amelyről ezt a dilemmát elnevezték: amikor a szereplőknek arról kell dönteniük, hogy egy nyilvános közlekedési eszköz igénybevételekor vásároljanak-e jegyet – olyan keretfeltételek között, hogy nincsen jegyellenőrzés, vagy ha van, könnyű kibújni a büntetés alól, tehát nincsen működő szankcionálási mechanizmus. A mátrixban látható, hogy a két szereplő kollektív eredménye (az egyéni eredmények összege) akkor a legmagasabb, ha mindketten a kooperáció, azaz a jegyvásárlás mellett döntenek (ennek a kk-szituációnak az összeredménye: 6); egyéni szinten azonban a dezertálás, vagyis a potyautazás előnyösebb, hiszen igénybe vehető a szolgáltatás és a jegy árának megfelelő pénzösszeg is megmarad, de ez az eredmény (4) csak akkor érhető el, ha a másik szereplő (aki a „többiek“ képviselőjének is tekinthető) jegyet vásárol. Ha azonban a közgazdaságtan által előírt individuális haszon-maximalizálás elvének megfelelően dönt mindkét szereplő, mert semelyikük sem akar a másik helyett is fizetni (minél kevesebben fizetnek, annál nagyobb mértékben kell ugyanis növelni a jegyárakat), akkor a dd-szituáció valósul meg, amelynek a kollektív eredménye csupán 4 és az individuális eredményei is elmaradnak a kk-szituációjától (a nyilvános közlekedés színvonala csökken). A mátrixból kiolvasható, hogy az individuális haszon-maximalizálás szemszögéből minden esetben jobb eredményt nyújt a dezertálás, azaz a potyautas magatartás, így ez tűnik racionális viselkedésnek – annak ellenére, hogy ez magatartásforma, ha mindkét szereplő követi, mind egyéni, mind csoportos szinten rosszabb eredményhez vezet, mint a kölcsönös kooperálás. Ez a tanulság olyan sokszereplős társadalmi helyzetekre is vonatkoztatható, amelyekben a potyautas-dilemmához hasonló struktúrát képeznek a szereplők cselekvési alternatívái.

A játékelmélet ismertett modellje tehát jól szemlélteti, hogy a harmónia-tézis téves feltételezésre épül, mert az általa cselekvési normaként előírt egyéni haszon-maximalizálás sem individuális, sem kollektív szinten nem a várható eredmény javulását szolgálja, hanem az optimálistól lényegesen elmaradó eredményt szül. A Smith által feltételezett „láthatatlan kéz“ ugyanis nem végzi el az emberek helyett az egyéni cselekedetek társadalmi koordinációját.

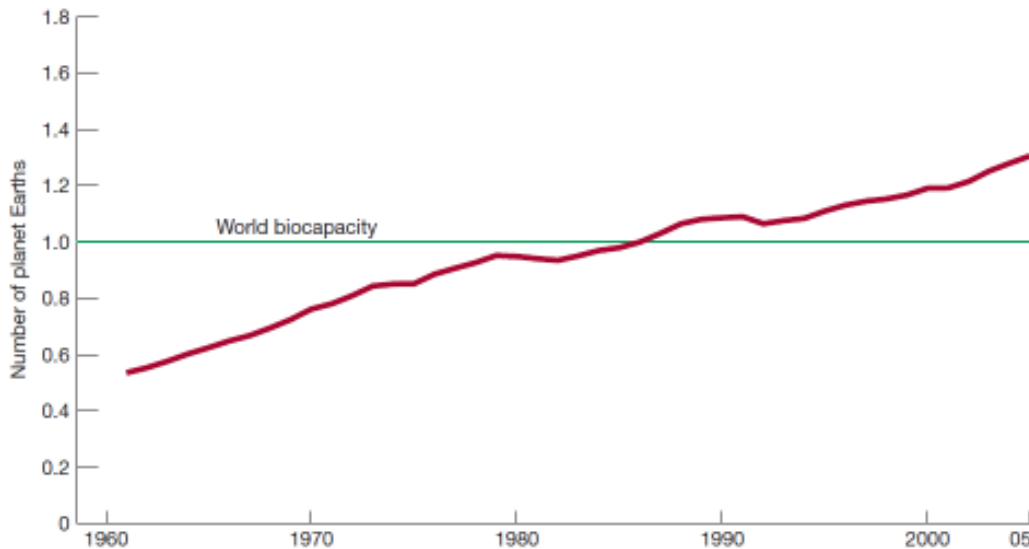
1.2. A közjavak pusztulása

A harmónia-tézis azonban nemcsak a játékelmélet erősen formalizált síkján, hanem az empirikus valósághoz szorosabban kapcsolódó megfontolások alapján, sőt vitathatatlan tényekkel is cáfolható.

Garrett Hardin már 1968-ban felhívta arra a figyelmet, hogy az individuális haszon-maximalizálás elve és a (neo-)liberális alapelv, miszerint a föld erőforrásai szabadon felhasználhatók, a közjavak tragikus pusztulásához vezetnek: „Ruin is the destination towards which all men rush, each pursuing his own best interest in a society that believes in the freedom of the commons. Freedom in a commons brings ruin to all.“ (Hardin 1968, 1244) Hardin ennél a megállapításnál a föld népességének a növekedését és a bioszféra korlátozott kapacitását tartotta szem előtt, hangsúlyozva, hogy az utóbbi nem jelentene problémát, ha a népesség olyan kis számú maradna, hogy a bioszférát egyáltalán nem terhelné az emberiség tevékenysége; a túlnépesedés azonban erkölcsi szempontból is releváns jelenség, amely a közjavakra nézve is új, számos morális kérdést felvető helyzetet teremt.

A természetes közjavak korábban még inkább csak fenyegető pusztulása mára akut folyamattá vált, amely a globális ökoszisztéma működését egyre erősebben korlátozza. A bioszféra pusztulását nemcsak a túlnépesedés idézi elő, hanem ezzel párhuzamosan az emberiség által létrehozott technoszféra folyamatos bővítése is, különösen a természetes erőforrásokat nagy mértékben elhasználó és káros anyagokat kibocsátó technológiák

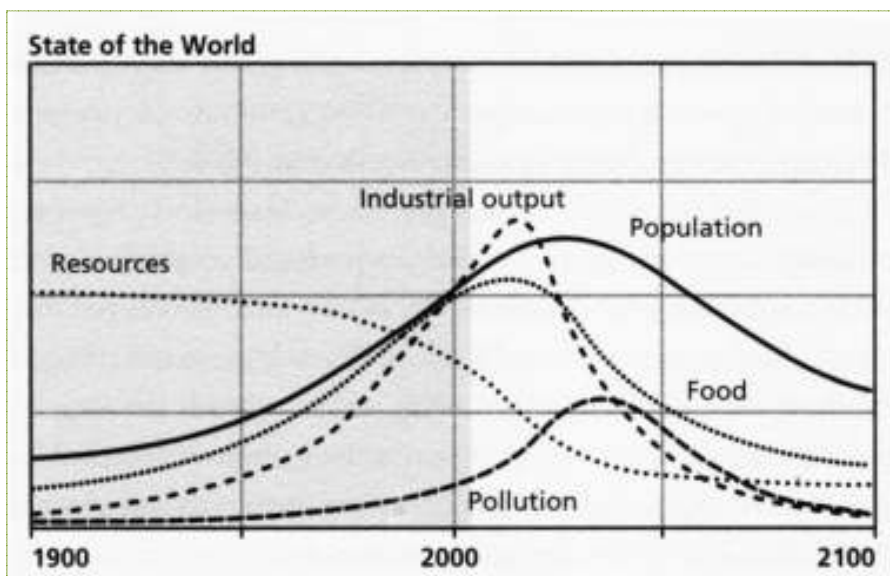
alkalmazása. A bioszféra igénybevételének napjainkban elterjedt, átfogó mércéje az ún. ökológiai lábnyom, amely azt a biológiailag produktív víz- és földterületet jelöli, ami a felhasznált természetes erőforrások termeléséhez és a kibocsátott szennyezések abszorbeálásához szükséges. Számítások szerint az emberiség ökológiai lábnyoma az 1980-as évek közepe óta lépi túl a föld biológiai kapacitását, így az ökoszisztéma nem tud regenerálódni, nem tudja reprodukálni erőforrásait. 2005-ben az emberiség 30 %-al lépte túl a föld biokapacitását (lásd a 2. ábrát).⁹

2. ábra: Az emberiség ökológiai lábnyoma (forrás: Living Planet Report 2008, 2)

Dennis Meadows és társai a *Limits to Growth* című, a Római Klub számára készített híres jelentésükben az emberi jóléttel és a bioszféra állapotával kapcsolatban nemcsak rögzített, múltbeli adatokkal foglalkoztak, hanem ezekre alapozva különböző jövőbeli forgatókönyveket is felvázoltak. Az addig tapasztalt tendenciák alapján realistának tekinthető forgatókönyv abból indul ki, hogy az emberiség elsődleges célja a gazdasági növekedés és ez a növekedés csak akkor áll meg, amikor korlátokba ütközik, vagyis bekövetkezik a természetes erőforrások pusztulása. Ez a „realista” forgatókönyv a túllövést és az összeomlást vetíti előre, amikor azt feltételezi, ami – legalábbis a világ egészét nézve – manapság is tapasztalható: „There is no extraordinary effort, beyond what makes immediate economic sense, to abate pollution, conserve resources, or protect the land.” (Meadows et al. 2005, 168) Ha az emberiség tehát a haszon-maximalizálás elvét magába foglaló gazdasági növekedés elve szerint cselekszik és a gazdasági szereplők egyéni érdekeiknek alárendelik a bioszférát, akkor elkerülhetetlen az a drasztikus élelmiszer- és népességcsökkenéssel járó társadalmi és gazdasági összeomlás, ami a 3. ábrán látható forgatókönyvből kiolvasható.

⁹ Lásd: Living Planet Report 2008, 14.

3. ábra: A „realista“ forgatókönyv (forrás: Meadows et al. 2004, 169)

Az itt röviden ismertetett tények és megfontolások összhangban vannak a játékelmélet potyautas-dilemmájából levont tanulsággal, sőt azon túlmutatva rávilágítanak arra, hogy nemcsak az individuális, hanem a kollektív szinten történő haszonnövelés is romboló hatású: az előbbi a társadalmi koordináció hiánya miatt vezet kedvezőtlen eredményhez, az utóbbi a bioszféra felélésével számolja fel önmagát, elpusztítva az emberiség életalapját. A harmónia-tézis valamint a gazdasági növekedés és egyben a haszon-maximalizálás elvének cáfolatához azonban nincs is szükség a világ állapotát leíró, óriási adathalmazok elemzésére, elég figyelembe venni azt a nyilvánvaló tény, hogy földünkben csak egy van, hogy az ökoszisztéma egy zárt rendszer és a bioszféra kapacitása ezért véges. Ennek a vitathatatlan ténynek a tükrében tisztán látható, hogy a manapság gyakran emlegetett „fenntartható növekedés“ logikai paradoxon, hiszen egy zárt és véges rendszerben a növekedés hosszabb távon éppúgy nem lehet fenntartható mint az egyéni vagy csoportos haszonnövelés. A fenntartható fejlődésnek éppen az a feltétele, hogy a gazdasági növekedés megálljon, illetve az, hogy a mennyiségi növekedésről az emberiség átálljon a minőségi növekedésre, az életszínvonal emeléséről az életminőség javítására. Ezért mind a közgazdaságtudomány területén, mind a társadalmi-politikai diszkurzusban végre búcsút kéne venni a folyamatos mennyiségi növekedés és haszonnövelés önpusztító célkitűzésétől.

2. A neutralitás-tézis

A neutralitás-tézis szerint a gazdaság és a morál két élesen elhatárolható, egymástól teljesen függetlenül működő rendszer és ezért kategóriát téveszt, aki erkölcsi mércét akar alkalmazni a gazdaság területén. A neutralitás-tézis abban az értelemben szerényebb mint a harmónia-tézis, hogy nem állítja, hogy a gazdaság piacelvének szabad érvényesülése automatikusan morálisan jó eredményeket szül, hanem erkölcsi szempontból csupán semlegesnek tekinti a piac verseny- és haszonelvé által meghatározott gazdasági folyamatokat. Másrészt viszont azt a harmónia-tézisen túlmenő és meglehetősen merész kijelentést tartalmazza, hogy a gazdaság területén morális megfontolásoknak nincsen helyük, mert a gazdaság önálló társadalmi alrendszer, a közgazdaságtan pedig értéksemleges szakmaiságot megalapozó, saját logikával rendelkező tudomány.

A neutralitás-tézis általános szociológiai megalapozását napjainkban Niklas Luhmann rendszerelmélete nyújtja (Luhmann 1984). Luhmann a társadalmat személytelen kapcsolatrendszerként fogja fel, öntörvényű, egymástól független részrendszerekre osztja és

így a gazdaságot elkülöníti például a jog és a politika részrendszerétől. Az emberi cselekvés helyességét átfogó módon vizsgáló morális szemszögnek Luhmann radikálisan empirikus elméletében nem marad hely, hiszen: „A részrendszerek specializált kommunikáció-, illetve funkciórendszerek, amelyek egymást környezetként kölcsönösen kirekesztik és kódolt értelemfolyamataikban magukat önállóan fejlesztik, ahol a környezetükkel való kapcsolat mindig csak önmagukkal való kapcsolatként lehetséges.” (Anzenbacher 2001, 104) Luhmann szerint tehát a gazdaság részrendszerét is sajátos, kívülről felül nem bírálható racionalitás jellemzi, amely ráadásul nemigen enged teret az ember cselekvési szabadságának, hanem – úgy tűnik – lényegében determinálja a részrendszer működését.

A gazdasági folyamatok erkölcsi neutralitását kijelentő tézis nagyon közel áll a harmónia-tézishez, amikor azt feltételezi, hogy a *homo oeconomicus* ideájának megfelelően a gazdaság működtetőinek szakmai és ezért megkérdőjelezhetetlen feladata korporatív szinten az adott vállalkozás nyereségének a maximalizálása és kollektív-társadalmi szinten a GDP növelése. A neutralitás-tézis ezen túl abból indul ki, hogy a gazdaság teljesítményének a piacelv értelmében történő növelése a termelt javak elosztásának sokat vitatott kérdéséről teljesen független téma. A harmónia-tézishez hasonlóan a neutralitás-tézis is a neoliberais államelmélet deregulációt és privatizációt követelő doktrínáját támasztja alá.

A harmónia-tézissel szemben megfogalmazott kritika természetesen a neutralitás-tézis helyességét is vitatja, hiszen a társadalmi koordináció hiányából fakadó károk és a közjavak pusztulása a haszon- és versenyelv szerint zajló gazdasági folyamatok semlegességét is egyértelműen cáfolják. És fordítva, a neutralitás-tézis ellen az alábbiakban kifejtendő érvek egyúttal a harmónia-tézis ellen is szólnak.

2.1. A racionalitás dogmatikus redukciója

A közgazdaságtan a *homo oeconomicus*-nak nevezett embertípus segítségével írja le a gazdaság területén megkívánt piacelvű viselkedésformát. Ennek a viselkedésformának normaként történő előírása azonban az emberi racionalitás dogmatikus redukcióját jelenti, mert annak ellenére kizárja a gazdálkodás társadalmi szempontból központi szerepet betöltő területéről a racionalitás nem piacelvű formáját, hogy – miként a harmónia-tézissel szembeni kritika mutatja – a racionalitásnak egyedül egy ilyen átfogó formája képes feltárni az emberiség valódi érdekeit szolgáló, fenntartható fejlődés irányát. Az etika az a tudomány, amely az emberi viselkedéssel és az emberi cselekvés útján létrehozott társadalmi képződményekkel kapcsolatban a helyesség kérdését minden releváns szempontot figyelembe véve tárgyalja. Az etika tehát a gyakorlatra irányuló, átfogó racionalitást képviselő tudomány, a morál pedig az emberi cselekvés helyességét kijelölő szempontok összessége; éppen ezért nem lehet kizárni az emberi praxis semmilyen területéről, és ezért nem lehet szétválasztani a gazdaságot és a morált, ahogy azt a neutralitás-tézis megkísérli. Nem képzelhető el ésszerűen olyan emberi cselekedet vagy szociális interakció, amelyre nem vonatkozna a helyesség erkölcsi kérdése. A társadalmi és gazdasági összefüggésben egyaránt megkívánt viselkedésmintát tekintve a *homo oeconomicus*-t tehát a *homo moralis*-szal kell helyettesíteni. Peter Ulrich, a gazdaságetika neves művelője felhívja a figyelmet arra, hogy a közgazdaságtan berkein belül elterjedt felfogás, miszerint a gazdaságetikának csupán korrektív szerepe van, méghozzá akkor, amikor a piac nem működik rendeltetésszerűen – ez a felfogás logikai körbeforgáshoz vezet, hiszen hogyan lehetne általános szempontok alapján történő értékelés nélkül, vagyis a helyesség morális kérdésének feltevése nélkül eldönteni, hogy mikor működik jól illetve rosszul a piac? (Ulrich 2008, 112) Hogy a piac helyes működését illetően az említett logikai probléma elkerülése végett nem lehet magára a piacra hivatkozni, ez újabb szemszögből világít rá arra az imént megfogalmazott belátásra, hogy nincsen erkölcsmentes szociális terület és következésképpen minden gazdasági tevékenység

és közgazdaságtudományi koncepció elkerülhetetlenül – noha általában hallgatólagosan – erkölcsi értékítéletekre épül. A neutralitás-tézis már ezért is tarthatatlan. A közgazdaságtan fővonalának implicit értékítéletével ezen túl komoly probléma van, méghozzá az, hogy ésszerűen nem megalapozható, azaz dogmatikus redukcióból fakadóan a „piacidegen szempontok“ (Thielemann 2009, 72) eltörlését írja elő a hatékonyság és végső célként a vállalat piaci értékének növelése érdekében.¹⁰ A közgazdaságtan fővonala végső soron tehát egyedül a *shareholder value*-t, az adott vállalat tulajdonosainak tulajdonrészét tekinti mérvadó értéknek, amikor a helyes gazdálkodás módját kijelöli. A napjainkban a magán- és közszférában egyaránt meghatározó profitorientált manager-szemlélet az ökonomizmusnak hódolva nagy lendülettel végzi is a piacidegen szempontok kiiktatását, pedig ezeknek a szempontoknak a bevonása nélkül nem lehet meghatározni az átfogó racionalitás értelmében helyes és értelmes gazdálkodás módját, amely többek között a fenntartható fejlődés elvének megfelelően hosszú távon képes szolgálni az egyes emberek és az egész emberiség javát.

2.2. A piacgazdasággal járó szociális veszteségek

A gazdasági folyamatok semlegességét feltételező tézis – a bioszféra hosszú távon történő elpusztítására hivatkozó érv mellett – azzal a vitathatatlan ténnyel is cáfolható, hogy ezeknek a folyamatoknak a versenyelv érvényesüléséből kifolyólag már rövid távon nemcsak nyertesei, hanem vesztesei is vannak. A piacon uralkodó versenyhelyzet a gazdasági szereplők számára ugyanis a (jó esetben kölcsönösen előnyös) kooperáció lehetőségén túl az együttműködés felmondásának és a cserekapcsolat megszüntetésének lehetőségét is kínálja, hiszen a szabad piacnak éppen az a lényege, hogy önkéntes alapon, a szereplők önérdelme mentén alakuljanak ki a csereüzletek. Ebből a szabadságból pedig az következik, hogy az egyéni haszon szemszögéből más üzleti kapcsolathoz képest kedvezőtlen üzleti kapcsolat eleve nem jön létre vagy megszűnik, amikor a kedvezőbb lehetőség megjelenik. A piacgazdaság rendszerének a meglévő állapotok felszámolására és új körülmények kialakítására, tehát lényegében a verseny nyitottságára épülő fejlődését illeti Joseph Schumpeter a „creative destruction“ kifejezéssel (Schumpeter 2008, 83), jelezve, hogy nem békés és harmonikus, hanem feszültséggel és rombolással járó és mint ilyen áldozatokat követelő fejlődési folyamatról van szó.

A versenyelv eképpen egyrészt valóban szabadságot jelent, mert a piac személytelennek tekintett interakcióiban senki sem kényszeríthető arra és senkitől sem várható el az, hogy a saját haszonnövelésén kívül más szempontokat is figyelembe vegyen üzleti kapcsolatainak kialakításakor. A versenyelv másrészt viszont – és erről az oldaláról ritkábban beszélnek a közgazdászok és managerek – kényszert jelent a gazdasági szereplők számára, méghozzá arra kényszeríti őket, hogy a piacon eladható szolgáltatásokat és árukat kínáljanak, vagyis versenyképesek legyenek. A piacon egyedül a tőke- illetve vásárlóerő és a termelékenység számít: aki nem rendelkezik a vásárláshoz szükséges vagyonnal és nem produktív a kereslet felől elvárt módon, az kiszorul a piacról. A versenyelv veszteseihez azonban nem csupán a munkanélküliek vagy a munkapiaci túlkínálat miatt nagyon alacsony bérért dolgozók tartoznak, hanem bizonyos értelemben mindenki, aki a versenyképesség kényszere alatt az élet bármely területén és nem csupán vállalkozóként a piachoz alkalmazkodó életvitel folytatására kényszerül – ahogy Ulrich Thielemann meggyőzően kifejti (Thielemann 2009, 64).

Mindez egyértelműen cáfolja a neutralitás-tézis helyességét, hiszen a versenyelv a piacidegen szempontok kiiktatásával párhuzamosan zajló térhódítása a társadalmi és következőképpen az egyéni élet egyre több területén és az ebből adódó szociális veszteségek azt igazolják, hogy

¹⁰ Lásd ezzel kapcsolatban Ulrich Thielemann 2009-ben megjelent, *System Error* című polemikus, de komoly tudományos érvelést tartalmazó könyvét.

a gazdasági folyamatok erkölcsi igazolást igénylő módon gyakorolnak hatást az emberek életére.

3. Az instrumentalitás-tézis

Az instrumentalitás-tézis a neutralitás-tézistől eltérően nem két egymástól független, egymással semmilyen kapcsolatban nem álló rendszernek tekinti a morált és a gazdaságot, hanem a morált alárendeli a gazdaságnak és nyíltan vallja, hogy az előbbi az utóbbit eszközként szolgálja. Az instrumentalitás-tézis a harmónia-tézis megfordítása, mert a harmónia-tézis a morál elsőbbségéből indul ki, amikor azt feltételezi, hogy a piacelve az erkölcsi jó szolgálatában áll. Az instrumentalitás-tézis szerint ezzel szemben a gazdaság területén csak annyiban kell és lehet figyelembe venni erkölcsi normákat, amennyiben ezek a haszon növeléséhez hozzájárulnak. Az erkölcsöt a gazdasági érdekek megvalósításának eszközeként kezelő álláspont mellett kétféleképpen lehet érvelni: a piaci versenyhelyzetből fakadó kényszerre hivatkozva vagy a gazdasági folyamatok öncélúságát feltételezve (ami általában csak implicit módon történik).

Mint az üzleti etikával foglalkozó irodalom jelentős részében, Török Attila tankönyvében is a morált és egyben az embert a gazdaság területén eszköznek tekintő álláspont mutatható ki, amely a verseny okozta kényszerre hivatkozik, amikor azt az állítást kívánja alátámasztani, hogy lehetetlen az erkölcsi kötelességek az üzleti életre való vonatkoztatása: „A piaci teljesítmény egyetlen mértéke az üzleti eredmény, s ennek alakításában a fogyasztói minőségében színre lépő ‚embertárs‘ célként nem, *csakis* eszközként vehet részt. A társaság működésének szervezőereje és értékmérője ugyanis *nem lehet* a célként elfogadott embertárs fogyasztói igényeinek kielégítése... Ez a szervezőerő *a piaci verseny valós világában* egyedül a fogyasztói igények által vezérelt cserefolyamatban való részvétel számviteli eredménye.“ (Török 2004, 69, kiemelések általam) Az idézett érvelés nagy hibája, hogy összekeveri a deskriptív és a preszkriptív perspektívát: abból, hogy valami leírható módon létezik, ugyanis nem lehet azt a következtetést levonni, hogy ez a valami erkölcsi normaként igazolható; vagyis az, ami létezik, még nem biztos, hogy erkölcsi szempontból helyes.

3.1. Gazdasági fatalizmus

Hogy a szabad piacon uralkodó versenyhelyzetből fakadó kényszer alól senki sem vonhatja ki magát, azt manapság széles körben hangoztatják és elfogadják, amikor politikusok vagy menedzserok a gazdasági hatékonyságot és hasznot növelő intézkedéseket hajtanak végre, amelyek gyakran népszerűtlenek, mert szociális veszteségekkel járnak. Ebben az érvelésben kétségtelenül igaz, hogy a piacgazdaság fennálló keretfeltételei között, a haszon- és versenyelv következetes alkalmazásával kényszerpályán mozog a társadalom, nemzeti és globális szinten egyaránt. Az érvelés azonban egyoldalú, mert elhallgatja azt lényeges körülményt, hogy a fennálló gazdasági rendszer emberi döntések és cselekedetek eredménye és nem eleve adott, nem szükségszerűen ilyen, hanem átalakítható, új alapokra helyezhető. Az elterjedt kényszer-retorika a piacgazdaság alapelveit és alapvető struktúráját illetően tagadja az ember cselekvési szabadságát és azt igyekszik elhitetni, hogy nincsen választási lehetőség, nincsen más megoldás. (Feltűnő egyébként, hogy a szociális veszteségek összefüggésében éppen azok a politikai és gazdasági vezetők alkalmazzák a kényszer-retorikát, akik a gazdasági sikerrel kapcsolatban az egyén felelősségét hangsúlyozzák.)

A verseny okozta kényszerre való hivatkozás végső soron nem más, mint gazdasági fatalizmus, determinizmus, amely összemosza a „valós“ és a „helyes“ kategóriákat azáltal, hogy a leírt valóság szükségszerűségét tételezve az erkölcsi helyesség kérdését tárgytalanná teszi, hiszen az, ami a fizikai törvényekhez hasonlóan szükségszerűen van, nem lehet erkölcsi

bírálat tárgya, azt csak tényként elfogadni lehet. Cselekvési szabadság nélkül ugyanis nem létezik erkölcs (ezért nem beszélhetünk az állatokkal kapcsolatban morálról, mert azok az ösztöneik által determináltak).

Mivel a fizika törvényeivel ellentétben a piac jelenleg érvényesülő törvényei nem eleve adottak, hanem társadalmi döntés útján megváltoztathatók, az instrumentalitás-tézis mellett felhozott és a piaci verseny kényszerjellegét egyoldalúan kiemelő érv tarthatatlan.

3.2. Az eszköz-cél-viszony felcserélése

Az instrumentalitás-tézis másik megalapozási kísérlete a gazdasági folyamatok, elsősorban a haszonnövelés öncélúságát feltételezi, ami azt jelenti, hogy a piacelv szerinti gazdálkodást mint végső célt mindenféle erkölcsi megfontolás fölé helyezve, önmagáért megvalósítandónak tekinti. Az instrumentalitás-tézisnek ez a megalapozási kísérlete az etikai érvelésmódját tekintve konzekvencialista-utilitarista alapokon nyugszik, hiszen az emberek javát lényegében a GDP-vel azonosítja és következésképpen azokat a cselekedetek és struktúrákat tekinti kívánatosnak, amelyek a GDP növelését eredményezik. Annak ellenére, hogy az utilitarizmus az etika területén alkalmazott érvelésmód, valójában nem tekinthető erkölcsi érvelésnek, mert az erkölcs végső célját, a megvalósítandó jót a morálon kívül, a morál fölé helyezve határozza meg, amikor a társadalmi haszonnal, illetve a GDP-vel azonosítja. Sőt, még pontosabb elemzés fényében megállapítható, hogy az utilitarizmus alapvetően tagadja a morál kategóriájának létét, hiszen a haszon vagy várható fizetés által motivált cselekedet megítélése lényegében különbözik az erkölcsi jó szolgálata által motivált cselekedet megítélésétől.¹¹ A „hasznos“ és az erkölcsi szempontból „helyes“ kategóriájának összemosása, vagyis az utóbbinak az előbbiben való feloldása a józan emberi ész tiltakozását váltja ki.

Az újabb etikai és a politikai filozófiai diszkurzusban a legjelentősebb utilitarizmus-kritikát John Rawls nyújtotta *A Theory of Justice* című művében (Rawls 1979). A kritika középpontjában pedig az áll, hogy az utilitarizmus kikerüli az igazságosság problémakörét, mert a társadalmi összhaszon, illetve GDP növelésének az irányelve nyitva hagyja az összhaszon elosztásának kulcsfontosságú kérdését. Az összhaszon növelésének szempontjából tudniillik valószínű, hogy célszerű volna a rabszolgaság újbóli bevezetése, mert a rabszolgák kemény dolgoztatásával minden bizonnyal még magasabb GDP volna elérhető. (A piac versenyhelyzetéből fakadó kényszer egyébként bizonyos esetekben megközelíti a rabszolgasággal járó kényszert.) Az összhaszon tehát úgy is növelhető, hogy a társadalom jelentős részének alig jut valami a termelt javakból, a piacgazdaság öncélúságát valló álláspont számára viszont közömbös, hogy a javak milyen módon kerülnek elosztásra. A GDP öncélú és korlátlan növelése, azaz maximalizálása ráadásul önpusztító folyamat, amely – ahogy a közjavakkal kapcsolatban fent kifejtettem – az emberiség életalapját számolja fel, ami azért fordulhat elő, mert az összhaszon növelésének célja az utilitarizmus értelmében minden eszközt szentesít.

A piacelvű gazdasági folyamatokat végső célnak tekintő álláspont alapvető tévedése, hogy felcseréli a célt és az eszközt, amikor az embert és a társadalmat alárendeli a piacgazdaság működésének. Mivel azonban az antropocentrikus, vagyis emberközpontú megközelítés mind ismeretelméleti, mind morális szinten megkerülhetetlen, a gazdaság működése és a GDP növelése éppúgy mint maga a pénz csakis eszköz lehet egyéb, a teljes emberi racionalitás fényében meghatározott célok szolgálatában. A gazdálkodás nem emberközpontú

¹¹ Erre a belátásra épül Immanuel Kant óriási jelentőségű deontológiai etikája, amelynek középpontjában az emberi értelemről levezethető és az ún. kategorikus imperatívuszban összefoglalható kötelesség áll, lásd: Kant [1956].

megközelítése szükségszerűen tagadja az ember lényegét: értelmességét, szabadságát, erkölcsiségét és méltóságát. Az instrumentalitás-tézis tehát tarthatatlan.

4. Az etikára épülő globális jogi szabályozás szükségessége

A harmónia-, neutralitás- és instrumentalitás-tézis cáfolata során felsorakoztatott érvek mind alátámasztják és nyilvánvalóvá teszik a gazdaság és a társadalom közötti viszony etikai alapon történő meghatározásának szükségességét. A bemutatott érvek ezen túl arra is rávilágítanak, hogy etikai reflexió útján feltárt alapelvekre épülő, globálisan érvényesíthető jogi szabályrendszerre van szükség ahhoz, hogy emberséges keretek közé szorítsuk a gazdaság működését mind nemzeti, mind nemzetközi szinten és elkerüljük a közjavak pusztulását.

Az etika által feltárt morális követelményeket egyedül a jog intézményének segítségével, azaz a szabálykövetés szükség esetén erőszakkal történő kikényszerítésének és a szabálysértés büntetésének útján lehet társadalmi szinten érvényre juttatni úgy, hogy ne szenvedjen hátrányt az, aki ezekhez a követelményekhez tartja magát. A piactgazdaság emberközpontú működésének feltételeit meghatározó erkölcsi szabályok betartása ugyanis addig, amíg ezeket nem ültetik át megfelelő jogszabályokba, valóban hátrányt, versenyhátrányt okoznak az erkölcsileg helyes magatartást önkéntesen vállaló szereplőknek. A jog által nem védett (és a haszon növelését nem szolgáló) erkölcsi szabályok egyoldalú betartása egyének, vállalatok és egész nemzetgazdaságok között fennálló versenyhelyzetben piactgazdasági szempontból nemcsak irracionális, hanem gyakran gazdasági csőddel fenyegető magatartás, ezért nem várható, hogy spontán módon elterjed: kevesen hajlandók az erkölcsi potyautasok helyett is megfizetni a morálisan helyes viselkedés árát. Az antropocentrikus, ökológiailag fenntartható és szociálisan igazságos gazdasági rendszer kialakításához szükséges erkölcsi szempontoknak tehát csak a jog segítségével lehet érvényt szerezni. A globalizáció tényét figyelembe véve valószínűsíthető, hogy csak egy (a szubszidiaritás elvét tiszteletben tartó) globális jogrend létrehozása megfelelő globális törvényhozó, végrehajtó és igazságszolgáltató hatalommal és hatékony bűnüldöző szervekkel nyújthat megoldást a potyautas-magatartás megakadályozására, amely az erkölcsi szempontok érvényesülését rossz esetben teljesen megghiúsíthatja.

Jól szemlélteti a jog szerepét a játékelmélet fent tárgyalt potyautas-dilemmájának mátrixában végzett korrekció. Ha a dezertálást, vagyis a potyautas-magatartást az 1. ábrán látható mátrixhoz képest két egység elvonásával büntetjük és ezzel a két egységgel kompenzáljuk az egyoldalúan kooperáló szereplőt, akkor a következő mátrix jön létre (lásd a 4. ábrát):

		Y	
		k	d (-2, +2)
X	k	X = 3 / Y = 3	X = 3 / Y = 2
	d (-2, +2)	X = 2 / Y = 3	X = 0 / Y = 0

4. ábra: A potyautas-dilemma korrekcióval

Ezáltal elérhető, hogy az individuális haszonnövelés szemszögéből is a kooperálás (morálisan helyes magatartás) válik a legkedvezőbb cselekvési lehetőséggé, de egyik szereplő sem szenved hátrányt, ha a másik szereplő valamilyen okból mégis dezertálna. Az etika által feltárt követelményeket tartalmazó jog segítségével lehet tehát kialakítani azt a szituációt,

amelyben a szereplők erkölcsi meggyőződés nélkül is az erkölcsileg kívánatos eredményt produkálják.

Irodalomjegyzék

1. Arno Anzenbacher [2001]: Keresztény társadalometika. *Szent István Társulat*, Budapest
2. Cheneval, Francis [2004]: „*Bonum commune' oder von der beständigen Wiederkehr des Politischen: Begriffs- und philosophiegeschichtliche Erörterungen*“. In: Jean-Michel Bonvin, Georg Kohler und Beat Sitter-Liver (Hrsg.): *Gemeinwohl. Ein kritisches Plädoyer*. Academic Press Fribourg. 15-46.o.
3. Hardin, Garrett [1968]: „*The Tragedy of the Commons*“. *Science*, volume 162. 1243-1248.o.
4. Homann, Karl und Lütge, Christoph [2005]: *Einführung in die Wirtschaftsethik*. *LIT Verlag*, Münster
5. Joób Márk [2008]: *Globale Gerechtigkeit im Spiegel zeitgenössischer Theorien der Politischen Philosophie*. *Christian Academic Press*, Ödenburg
6. Kant, Immanuel [1956]: *Werke in sechs Bänden, I-VI*, Darmstadt
7. Luhmann, Niklas [1984]: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. *Suhrkamp Verlag*, Frankfurt/Main
8. Meadows, Donella, Randers, Jorgen and Meadows, Dennis [2004]: *Limits to Growth. The 30-Year Update*. *Earthscan*, London
9. Rawls, John [1979]: *A Theory of Justice*. *Harvard University Press*, Harvard
10. Schumpeter, Joseph A. [2008]: *Capitalism, Socialism and Democracy*. *Harper Collins Publishers*, New York
11. Smith, Adam [1937]: *The Wealth of Nations*. *Modern Library*, New York
12. Thielemann, Ulrich [2009]: *System Error. Warum der freie Markt zur Unfreiheit führt*. *Westend Verlag*, Frankfurt/Main
13. Tóth I. János [2003]: „*A játékelmélettől az etikáig*“. *Világosság*, 5-6 szám. 167-174.o.
14. Török Attila [2004]: *Üzleti etika*. *Századvég Kiadó*, Budapest
15. Ulrich, Peter [2008]: *Integrative Wirtschaftsethik. Grundlagen einer lebensdienlichen Ökonomie*. *Haupt Verlag*, Bern, Stuttgart, Wien
16. WWF [2009]: *Living Planet Report 2008*, Switzerland